

DOI: https://doi.org/10.32782/inclusive_economics.2-4
УДК 336.27

Маршалок Т. Я.

доктор економічних наук, доцент, професор
НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2617-3415>

БОРГОВА ПОЛІТИКА ТА СТАН ФІНАНСУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Внаслідок агресії росії проти України відбулася руйнівна конфронтація, що викликала глибокі зміни у всіх аспектах країни, особливо в сфері публічних фінансів. Звужені можливості для збирання державних надходжень і різке збільшення видатків вдвічі створили серйозний розбаланс у фінансовій системі держави, що призвело до виникнення глибокого дефіциту в державному бюджеті. Для подолання цієї складної ситуації потрібні додаткові фінансові ресурси, які Україна зуміла залучити завдяки грантам і кредитам від своїх міжнародних партнерів та донорів. У рамках цієї наукової статті було проведено аналіз обсягів та форм наданої допомоги, яка надійшла до України, зокрема у вигляді фінансової допомоги від інших країн та міжнародних організацій. Додатково, було розглянуто вплив зміни рівня державного боргу на перспективи розвитку країни. Виявилося, що завдяки наданій допомозі Україна змогла забезпечити необхідний обсяг коштів для функціонування та відновлення важливих секторів економіки та інфраструктури. У статті було зроблено висновок, що внутрішні та зовнішні заходи залучення фінансових ресурсів виявилися важливою складовою для подолання фінансових труднощів, спричинених військовим конфліктом. Результати аналізу показали, як гранти та кредити допомогли зменшити вплив дефіциту бюджету та сприяли розвитку країни. При цьому було розглянуто, як зміни рівня державного боргу можуть вплинути на майбутні перспективи економічного розвитку України.

Ключові слова: бюджет, державний борг, фінансування бюджету, кредити, гранти, запозичення, фінансова стійкість.

Taras Marshalok

ERIHE «Kamianets-Podilsky State Institute»

DEBT POLICY AND STATE BUDGET FINANCING SITUATION IN UKRAINE DURING WAR

As a result of Russia's aggression against Ukraine, a devastating confrontation unfolded, leading to profound changes in all aspects of the country, particularly in the realm of public finances. The diminished capacity to collect state revenues and a sharp doubling of expenditures created a significant imbalance in the country's financial system, resulting in a deep deficit in the state budget. To overcome this challenging situation, additional financial resources were necessary, which Ukraine managed to secure through grants and loans from its international partners and donors. Within the scope of this scholarly article, an analysis was conducted regarding the volumes and forms of assistance that flowed into Ukraine, particularly in the form of financial aid from other countries and international organizations. Additionally, the impact of changes in the level of national debt on the country's development prospects was examined. It was found that, thanks to the assistance provided, Ukraine was able to secure the necessary funds for the functioning and restoration of vital sectors of the economy and infrastructure. The article concluded that both internal and external measures of financial resource mobilization proved to be crucial components for addressing the financial challenges stemming from the military conflict. The results of the analysis illustrated how grants and loans helped mitigate the impact of budget deficits and contributed to the country's development. Moreover, the article explored how changes in the level of national debt could influence future prospects for Ukraine's economic development.

Key words: budget, national debt, budget financing, loans, grants, borrowing, financial stability.

Постановка проблеми. З початком повномасштабної війни рівень добробуту громадян та ділова активність суб'єктів господарювання знизилася, водночас вирости безробіття, інфляція, девальвувала національна валюта, багато громадян покинули свої домівки і перемістилися у більш безпечні місця нашої країни або за кордон. За оцінкою Мінекономіки, Україна втратила 30,4% ВВП [10]. За таких умов позикові кошти та безповоротна фінансова допомога відіграли роль “рятівного кола” для державних фі-

нансів, забезпечивши їхню стійкість. Завдяки допомозі міжнародних партнерів, а також залученням від військових облігацій (напрямку викуплених Нацбанком та розміщених на аукціонах), система публічних фінансів України встояла в умовах величезного економічного шоку.

Водночас залучення фінансових ресурсів на зовнішньому та внутрішньому ринку боргових інструментів призвело до зростання боргового навантаження, яке впливає на фіскальну стійкість, а тому

потребуватиме кроків з ефективного управління державним боргом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика державного боргу і бюджету є широко обговорюваною та досліджуваною в наукових колах. У різний час над нею працювали такі вчені як: Т. П. Богдан, Л. П. Сідельнікова, С. Л. Лондар, О. Ю. Мелих, Р. С. Филиппів, О. І. Барановський та інші. Проте, такі дослідження більшою мірою носять теоретичний та методологічний характер, тоді як особливості формування державного боргу та фінансування державного бюджету під час війни у таких дослідженнях охоплені недостатньо.

Мета статті: практичний аналіз боргової політики та фінансування бюджету України в умовах війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стан державного боргу України у 2015–2021 роках є відображенням економічної ситуації того періоду та політики Уряду передусім в сфері публічних фінансів. Серед інших факторів, 2015 рік – перший рік після початку агресії росії на сході нашої країни, окупації частини Донецької та Луганської областей та анексії АР Крим, які спричинили серйозне падіння економіки України. За 2014 рік реальний ВВП скоротився на 6,6%, у 2015 році – на 9,8% [5]. Щоб утримати ситуацію, Уряд залучив додаткове фінансування, зокрема від МВФ. Зростання загального обсягу державного боргу до ВВП (з 59,7% на кінець 2014 року до майже 67% на кінець 2015 року) також було зумовлене значною девальвацією гривні у 2015 році. Цього ж року Уряд провів комплекс заходів з реструктуризації боргу, що були спрямовані на зменшення боргового тиску на економіку України. В результаті було досягнуто домовленостей з кредиторами про списання 20% боргу та продовження терміну погашення українських євроблігацій [6]. Не виключено, що у майбутньому цей досвід можна буде використовувати в переговорах щодо точних боргів.

У 2017–2019 роках Уряд проводив політику фіскальної консолідації, було прийнято Стратегію управління державним боргом [7], зокрема, уряд намагався збільшити частку гривневого боргу та залучати кошти на довший термін. У 2019 році п'ятирічні ОВДП України стали першими гривневими інструментами, включеними в глобальні індекси боргових цінних паперів MV Index Solutions [8], іноземні інвестори почали більш активно додавати в свої портфелі українські ОВДП. Порівняно невелике падіння ВВП у 2020 році, під час “пандемічної кризи”, і зростання у 2021 стало можливим через вважену державну фіскальну політику, а також через структуру економіки України – світовий попит на агропродукцію під час кризи не знизився, а в Україні

вагома частка агросектору у ВВП (9,3% у 2020 році та 10,6% у 2021) та експорті (49% і 43,9% у 2020 та 2021 роках відповідно) [9].

Незважаючи на номінальне зростання державного боргу – протягом 2015–2021 років із 1,3 трлн грн до 2,4 трлн грн – його частка у ВВП починаючи з 2016 року постійно зменшувалася як через зростання реального ВВП, так і через доволі високу інфляцію до 2019 року (рис. 1). У 2019 році відношення прямого державного боргу до ВВП становило 44,3%, у 2021 – 43,3%. У 2020 році державний борг виріс майже на 10 в.п. – до 53,5%, що було зумовлено потребою у додаткових коштах на підтримку системи охорони здоров'я, викликаною пандемією коронавірусу. Проте таке зростання боргу було короткостроковим. Уряд докладав зусилля для зниження частки зовнішнього боргу у ВВП, щоб зменшити валютні ризики (у 2021 році 45% прямого боргу становив внутрішній борг порівняно з 38% у 2015 році).

Навіть під час коронакризи Уряд зміг стримати значне зростання боргу, та втримати фінансову стійкість, що дозволило після початку повномасштабного вторгнення росії одразу розпочати перемовини із зарубіжними партнерами про залучення необхідного фінансового ресурсу.

З початком війни державні видатки дуже швидко виростили через необхідність фінансувати військові потреби та підтримувати людей, які втратили житло та роботу. Водночас спроможність збирати податки та наповнювати бюджет катастрофічно впала. Отже, потреби України у фінансуванні вийшли на безпрецедентний рівень.

З січня по листопад 2022 року державний борг України виріс із 2,4 трлн грн до 3,6 трлн грн або на 50%. Згідно з жовтневим прогнозами Мінекономіки [10], реальний ВВП України на кінець 2022 року скоротиться на 32%, а номінальний – до 4,7 трлн грн. За такого прогнозу відношення боргу до ВВП на кінець року мало би становити близько 76,6%. Хоча по факту він, можливо, був вищим, оскільки за оцінкою Мінекономіки реальний ВВП скоротився на 30,4%. Однак борг зростатиме і надалі, оскільки потреба у борговому фінансуванні залишиться і у 2023 році.

В результаті накопичення державного боргу та стрімкого падіння номінального ВВП рівень боргу у 2022 році вже значно перевищив розмір, передбачений фіскальним правилом (60% від ВВП), що діяло до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну. Однак через війну чинність цього та інших фіскальних правил було призупинене (ст. 18 Бюджетного кодексу України) [11].

З початку повномасштабної війни протягом березня-грудня 2022 року із зовнішніх джерел було залучено 562,9 млрд грн або 46,4%, що стало осно-

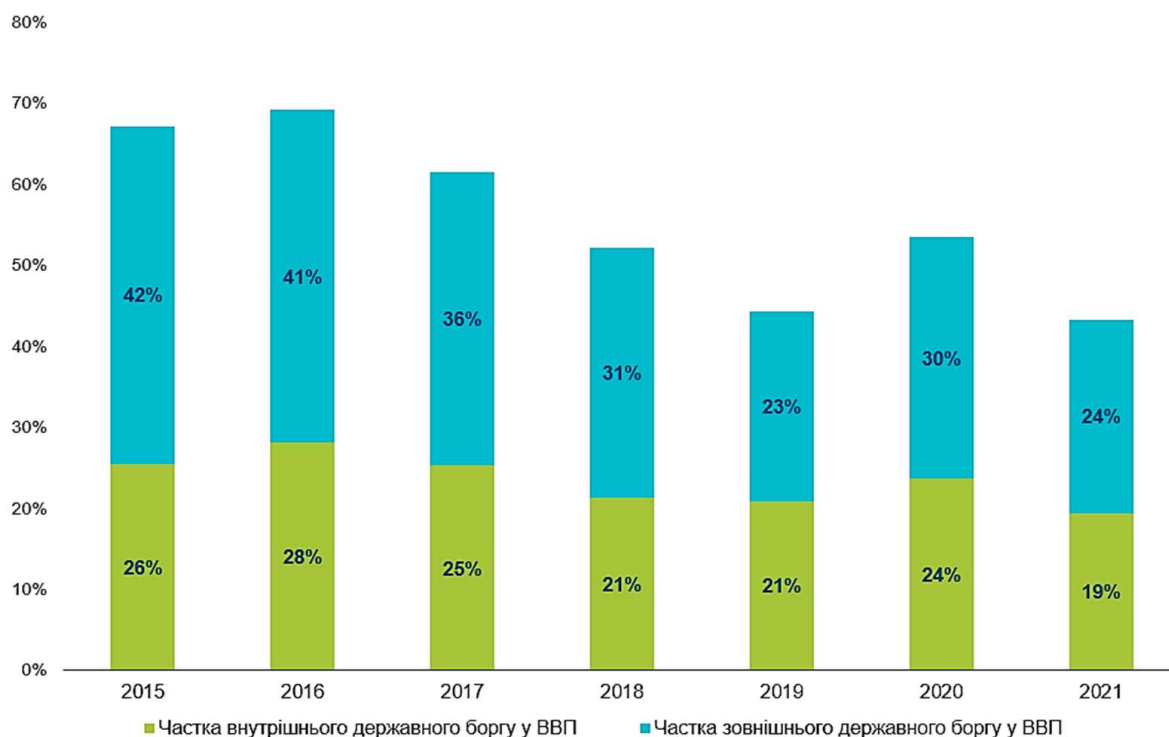

Рис. 1. Частка державного боргу* у ВВП за 2015–2021 роки, %

*без гарантованого державного боргу

Джерело: Державна служба статистики та Міністерство фінансів України

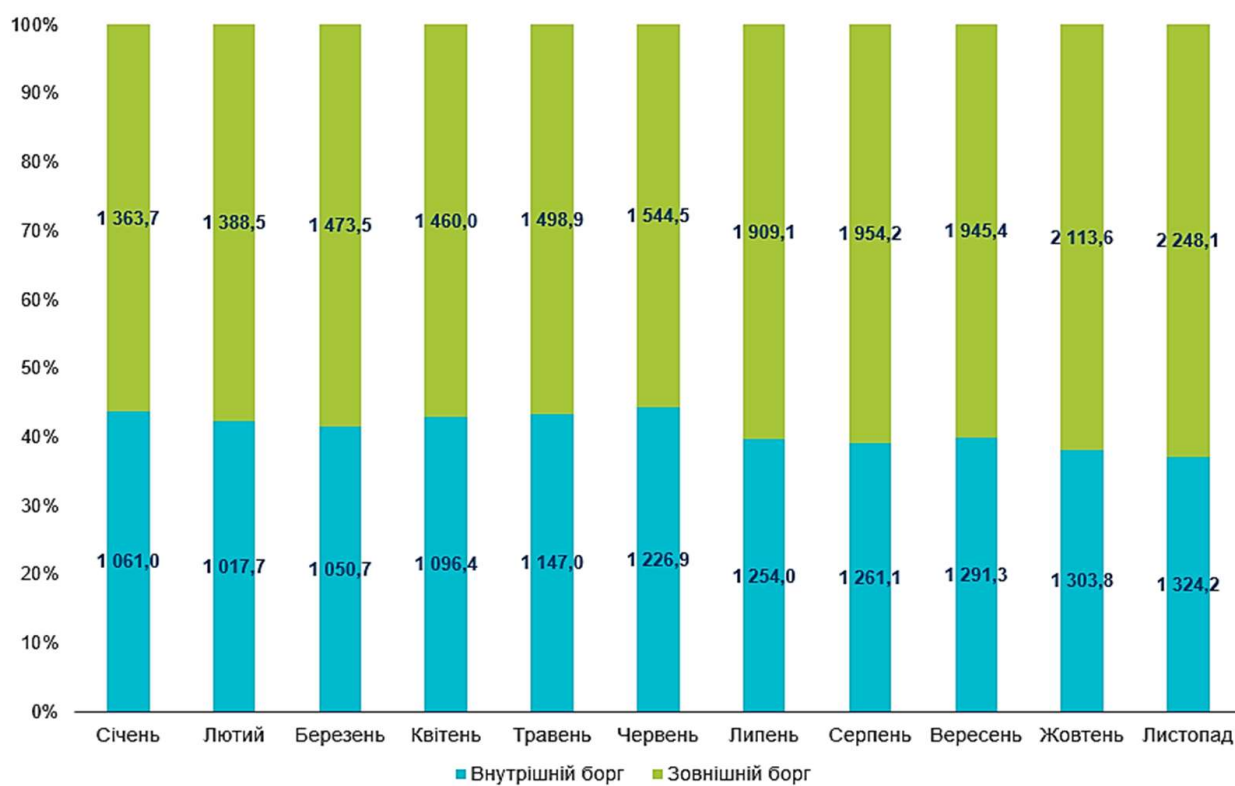

Рис. 2. Державний борг за січень-листопад 2022 року, млрд грн

Джерело: Міністерство фінансів України

вним джерелом фінансування державного бюджету у 2022 році. Ще 400 млрд грн (33% фінансування бюджету) забезпечив НБУ через прямий викуп військових облігацій. На аукціонах з розміщення ОВДП уряд залучив 250,4 млрд грн (20,6% фінансування). Більшість цих облігацій придбали банки. Крім того, у грудні окремо було випущено ОВДП з метою збільшення статутного капіталу ПАТ «Українська фінансова житлова компанія» на суму 30 млрд грн.

Загальна сума фінансування державного бюджету у 2022 році склала 1,2 трлн грн, з яких 564,2 млрд грн надійшли у формі зовнішніх кредитів та 666,9 млрд грн від розміщення ОВДП. Найбільше фінансування Уряд залучив у червні – 184,7 млрд грн, з яких на внутрішньому ринку – 124,2 млрд грн, що також є найбільшою сумою за весь період. Найбільший обсяг зовнішніх кредитів було залучено у жовтні – 135,9 млрд грн. При цьому, масштаби зовнішньої кредитної підтримки є безпрецедентними – позики надаються на дуже вигідних пільгових умовах (довгий термін погашення, низька відсоткова ставка – до прикладу, від Світового банку надійшов кредит зі строком погашення 19 років з п'ятирічним пільговим періодом, процентна ставка – 0,25 % річних (нараховується на невикористану частину позики) [12], від Японського агентства міжнародного співробітництва «Джайка» був наданий кредит з терміном погашення 30 років та пільговим періодом на 10 років під 1% річних [13], від

Уряду Італії – за нульовою процентною ставкою на 15 років (з урахуванням пільгового періоду відстрочення погашення кредиту – 7,5 років) [14]. Незважаючи на те, що такі кошти все ж потрібно буде повертати в майбутньому, їхнє значення для порятунку фінансової системи сьогодні важко переоцінити.

Важливо, що незважаючи на війну, Уряд повністю виконував свої боргові зобов'язання, зокрема витративши 606,6 млрд грн на обслуговування та погашення державного боргу, з яких 519,8 млрд грн (85,7%) – за внутрішнім боргом і 86,7 млрд за зовнішнім. При цьому внутрішнього боргу з початку року вдалося залучити 666,9 млрд грн, що лише на 147,1 млрд грн більше, ніж витрачено на його погашення та обслуговування.

Загальна сума на обслуговування та погашення державного боргу була б іще більшою, якби не підписання Меморандуму про взаєморозуміння щодо призупинення виплат за офіційним боргом з міжнародними партнерами у G7 та Паризькому клубі [15]. Згідно з інформацією Мінфіну, станом на 1 липня 2022 року на погашення та обслуговування зовнішнього державного боргу у 2022 році було заплановано витратити 135,8 млрд грн [16]. Тобто за рахунок домовленостей з кредиторами виплати за зовнішнім боргом у 2022 році скоротилися на 49 млрд грн. Це дозволило зекономити необхідний фінансовий ресурс для фінансування нагальних державних потреб, передусім військового характеру.

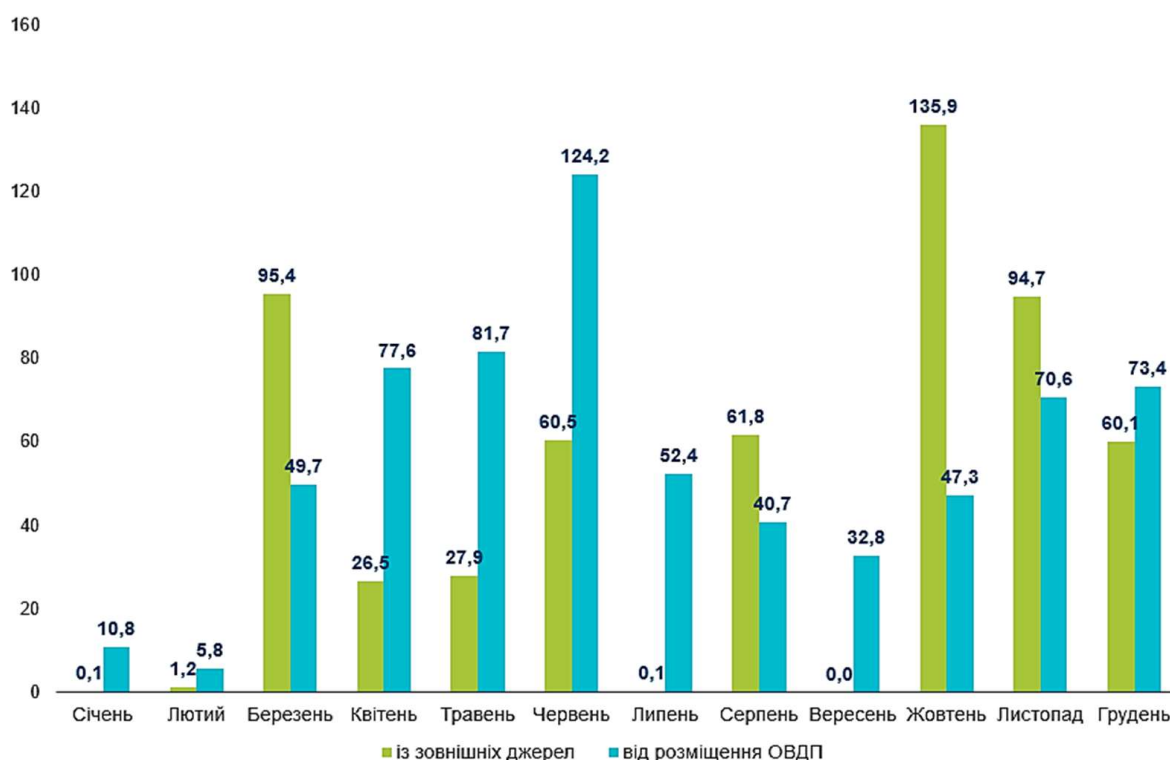

Рис. 3. Залучене фінансування за січень-грудень 2022 року, млрд грн

Джерело: Міністерство фінансів України

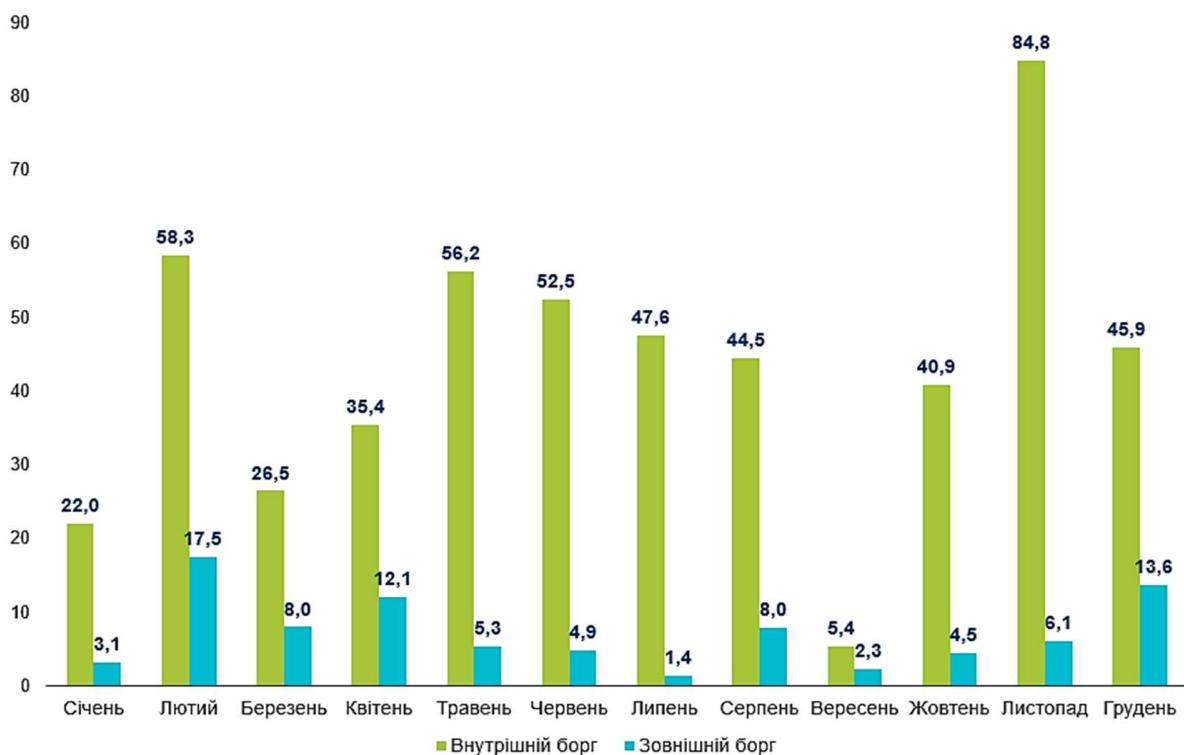

Рис. 4. Платежі з погашення та обслуговування внутрішнього та зовнішнього державного боргу за січень-грудень 2022 року, млрд грн

Джерело: Міністерство фінансів України

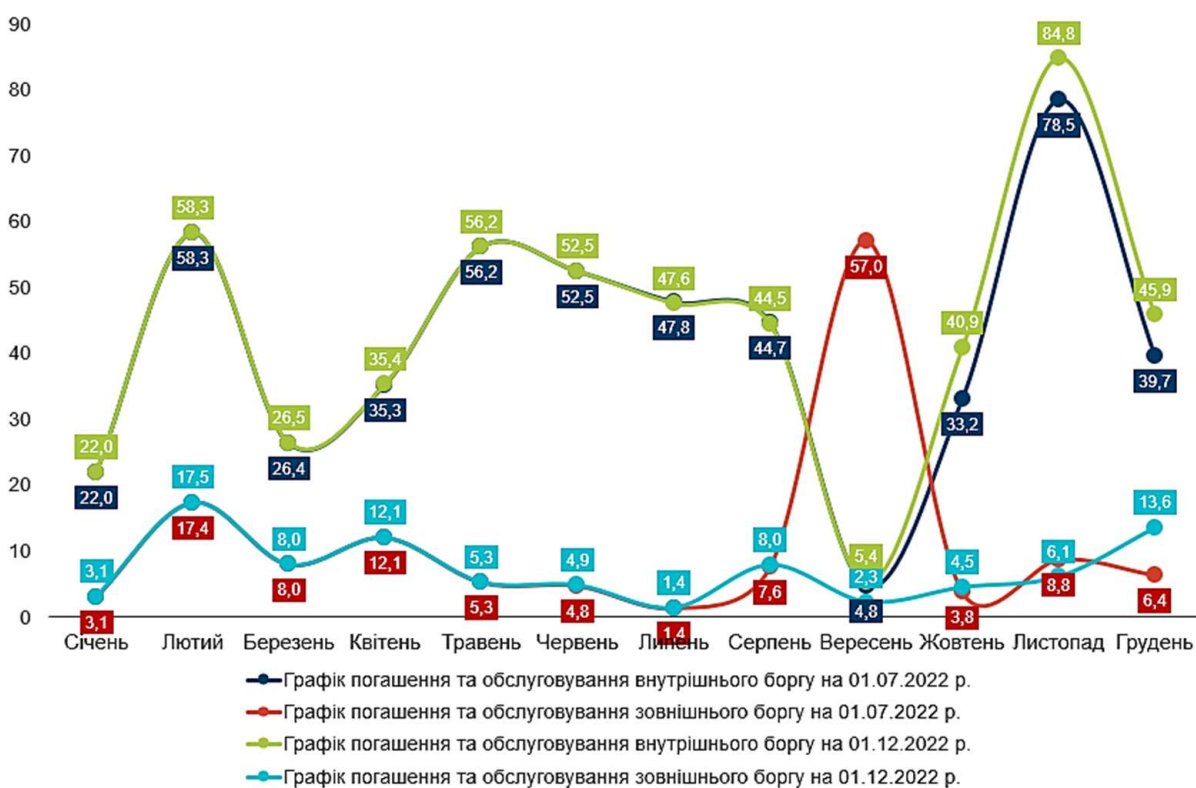

Рис. 5. Графік погашення та обслуговування внутрішнього та зовнішнього державного боргу на 2022 рік, млрд грн

Джерело: Міністерство фінансів України

Поряд із борговими інструментами домовленості Уряду з міжнародними партнерами дозволили отримувати значний ресурс у вигляді безповоротної фінансової допомоги. За період від початку повномасштабної війни і до кінця 2022 року, в Україну надійшло 480,6 млрд грн¹ грантів (табл. 1), які дозволили профінансувати соціальні потреби, заробітні плати, допомогу ВПО, медичні послуги.

Це безпрецедентна для України сума, яка становить 46% від усіх залучених Україною зовнішніх ресурсів протягом повномасштабної війни, левову частку якої було надано США. Саме гранти, оскільки це безповоротна допомога, є найефективнішим інструментом забезпечення фінансової стійкості країни в умовах наймасштабніших дисбалансів, основним із яких є війна.

2023 рік буде не менш важким для Уряду України, ніж 2022 рік, що ми вже має змогу спостерігати. Через відсутність достатнього обсягу власних надходжень і величезні потреби у забезпеченні оборони та безпеки країни, зростання соціальних видатків, у 2023 році Уряду необхідно буде залучити приблизно 42 млрд дол. США (1536 млрд грн). Хоча розмір потреб на 2023 рік виглядає співмірним із сумами, отриманими у 2022 році, а згідно з останніми даними, протягом 8 місяців 2023 року Україна вже отримала 29,7 млн дол США зовнішньої фінансової допомоги [18], проте цих коштів, як і у 2022 році, вистачить лише для балансування на межі і не залишиться для розвитку і швидкого відновлення України після чергових терористичних актів ворога. Окрім цього, за про-

Таблиця 1

Отримані кредити та гранти у 2022 році, млрд грн

Показники	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень
Грантові кошти*	3,6	6,6	30,9	38,0	81,9	109,9	73,1	0,0	0,0	136,0
Кредитні кошти	95,4	26,5	27,9	60,5	0,1	61,8	0,0	135,9	94,7	60,1

Джерело: Міністерство фінансів України

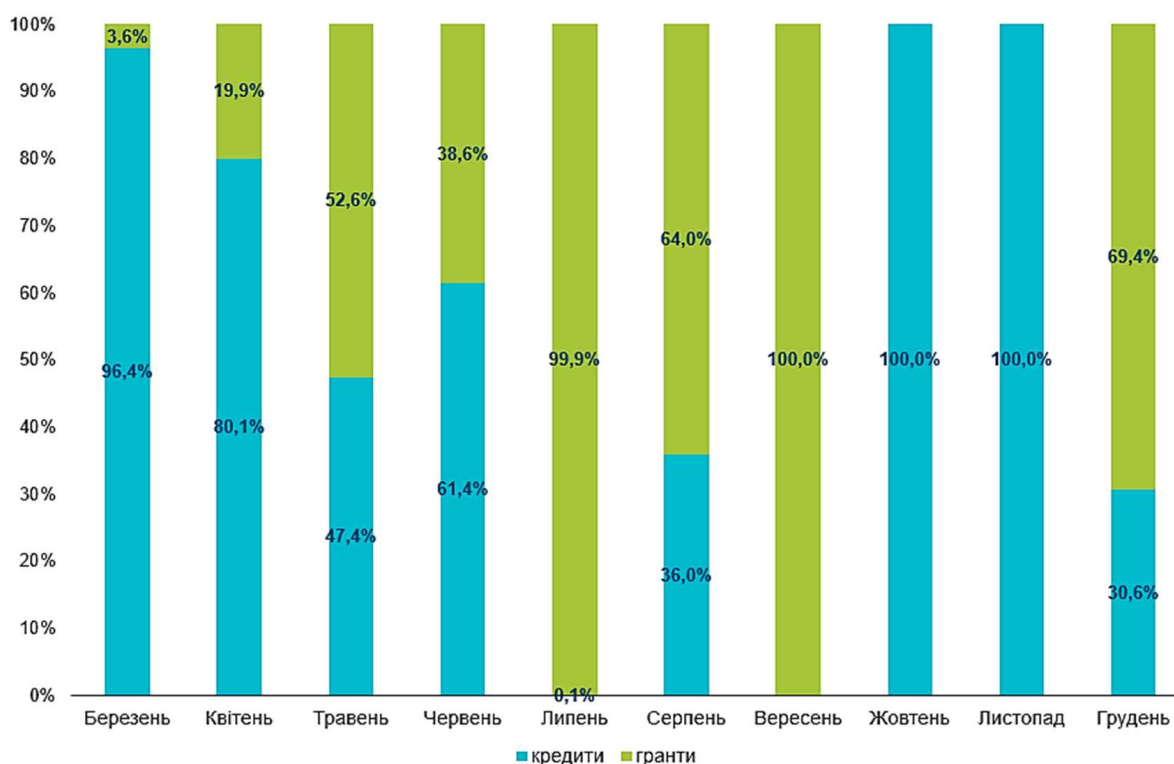

Рис. 6. Структура зовнішніх запозичень та грантів, отриманих з початком повномасштабного вторгнення, %

Джерело: Міністерство фінансів України

¹ Різниця між загальною сумою отриманих грантів та сумами з розбивкою по місяцях пов'язана із коливаннями офіційного курсу гривні до іноземних валют.

гнозами Мінекономіки [10], розмір державного боргу у 2023 році перевищить номінальний розмір валового внутрішнього продукту і становитиме 102% ВВП (якщо Україна отримає обіцяні кошти переважно як кредити, а не у вигляді грантів). За теперішніх умов це, можливо, некритично, проте, якщо розглядати такий показник у довгостроковій перспективі, то виглядає він досить песимістично, адже борг потрібно буде повертати, а відновлення ВВП, за прогнозами експертів, на-

віть у разі швидкого закінчення війни триватиме довго. Тому сьогодні основні зусилля Уряду мають бути спрямовані на пошук безповоротних грошей, які дадуть змогу уникнути накопичення надмірного боргового навантаження і не створять додаткового тиску на державні фінанси у майбутньому. Крім того, варто починати готуватись до переговорів із кредиторами про реструктуризацію боргу, і що, найважливіше, зосередитися на формуванні привабливого інвестиційного середовища.

Література:

1. Богдан Т. П. Стратегічне управління державним боргом в умовах нестійкої боргової позиції. *Фінанси України*. 2018. № 4. С. 75–92.
2. Сідельникова Л. П. Боргова політика України в умовах нестабільної економіки. *Економіка і держава*. 2011. № 9. С. 4–7.
3. Мелих О. Ю. Дефіцит державного бюджету як індикатор боргової безпеки України. *Ефективна економіка*. 2016. № 4.
4. Барановський О. І. Дослідження теоретичних засад боргової безпеки держави. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Економіка*. 2016. Вип. 1(1). С. 327–337.
5. Валовий внутрішній продукт за 2014 рік. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/vvp/vvp_kv/vvp_kv_u/vvppr_kv2014_u_n.htm
6. Угода з кредиторами: 4 млрд списали, 4 роки відстрочки отримали. BBC News Україна. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/business/2015/08/150827_ukraine_debt_restructurisation_az
7. Стратегія управління державним боргом. Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/osnovna-informacija>
8. Component: GOVERNMENT OF UKRAINE. MarketVector. URL: <https://marketvector.com/component/government-of-ukraine,30200>
9. Статистична інформація. Державна служба статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua/>
10. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1527959>
11. Бюджетний кодекс України. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20150920#Text>
12. Україна отримала від Світового банку додаткове фінансування як гарантію від Великобританії на 500 млн дол. США. Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/ukraina_otrimala_vid_svitovogo_banku_dodatkove_finansuvannia_iak_garantiyu_vid_velikobritanii_na_500 mln_dol_ssha-3683
13. Мінфін: Україна отримала від Японії додаткових 500 млн дол. США. Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_ukraina_otrimala_vid_japonii_dodatkovikh_500 mln_dol_ssha-3501
14. Україна отримала 200 млн євро від Італії. Міністерство фінансів України. URL: https://www.mof.gov.ua/uk/news/ukraina_otrimala_200 mln_ievro_vid_italii_-3566
15. Україна підписала Меморандум про взаєморозуміння щодо призупинення виплат за офіційним боргом з міжнародними партнерами у G7 та Паризькому клубі. Міністерство фінансів України. URL: https://www.mof.gov.ua/uk/news/ukraine_signs_memorandum_of_understanding_on_official_debt_payments_suspension_with_international_partners_in_the_g7_and_paris_club-3604
16. Боргові платежі та прогнози. Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/borgovi-platezhi-ta-prognozi>
17. Держбюджет-2022: до загального фонду надійшло 1,491 трлн гривень. Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/derzhbiudzhets-2022_do_zagalnogo_fondu_nadiishlo_1491_trln_griven-3790?fbclid=IwAR13JaRLke4hF3Ji8eOgZMUZXkVgLYqzoGyd7PgxrohGMjbfMfxfe4W1pnA
18. Фінансування державного бюджету України з початку повномасштабної війни. Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/ukraines_state_budget_financing_since_the_beginning_of_the_full-scale_war-3435

References:

1. Bohdan T. P. (2018) Stratehichne upravlinnia derzhavnym borhom v umovakh nestiikoi borhovoї pozysii. *Finansy Ukrainy*. № 4. P. 75–92.
2. Sidelnykova L. P. (2011) Borhova polityka Ukrainy v umovakh nestabilnoi ekonomiky. *Ekonomika i derzhava*. № 9. P. 4–7
3. Melykh O. Iu. (2016) Defitsyt derzhavnoho biudzhetu yak indyktor borhovoї bezpeky Ukrainy. *Efektivna ekonomika*. № 4.

4. Baranovskyi O. I. (2016) Doslidzhennia teoretychnykh zasad borhovoï bezpeky derzhavy. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya : Ekonomika*. № 1(1). S. 327–337.
5. Valovyi vnutrishnii produkt za 2014 rik. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/vvp/vvp_kv/vvp_kv_u/vvppr_kv2014_u_n.htm
6. Uhoda z kredytoramy: 4 mlrd spysaly, 4 roky vidstrochky otrymaly. BBC News Ukraina. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/business/2015/08/150827_ukraine_debt_restructurisation_az
7. Stratehiia upravlinnia derzhavnym borhom. Ministerstvo finansiv Ukrainy. URL: <https://mof.gov.ua/uk/osnovna-informacija>
8. Component: GOVERNMENT OF UKRAINE. MarketVector. URL: <https://marketvector.com/component/government-of-ukraine,30200>
9. Statystychna informatsiia. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: <https://ukrstat.gov.ua/>
10. Poiasniuvalna zapyska do proektu Zakonu Ukrainy «Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2023 rik». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1527959>
11. Biudzhetni kodeks Ukrainy. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/ed20150920#Text>
12. Ukraina otrymala vid Svitovoho banku dodatkovu finansuvannia yak harantiiu vid Velykobrytanii na 500 mln dol. SShA. Ministerstvo finansiv Ukrainy. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/ukraina_otrimala_vid_svitovogo_banku_dodatkovu_f finansuvannia_iak_garantiiu_vid_velikobrytanii_na_500_mln_dol_ssha-3683
13. Minfin: Ukraina otrymala vid Yaponii dodatkovykh 500 mln dol. SShA. Ministerstvo finansiv Ukrainy. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_ukraina_otrimala_vid_iaponii_dodatkovykh_500_mln_dol_ssha-3501
14. Ukraina otrymala 200 mln yevro vid Italii. Ministerstvo finansiv Ukrainy. URL: https://www.mof.gov.ua/uk/news/ukraina_otrimala_200_mln_ievro_vid_italii_-3566
15. Ukraina pidpysala Memorandum pro vzaiemorozuminnia shchodo pryzupynennia vyplat za ofitsiynym borhom z mizhnarodnymy partneramy u G7 ta Paryzkomu klubi. Ministerstvo finansiv Ukrainy. URL: https://www.mof.gov.ua/uk/news/ukraine_signs_memorandum_of_understanding_on_official_debt_payments_suspension_with_international_partners_in_the_g7_and_paris_club-3604
16. Borhovi platezhi ta prohnozy. Ministerstvo finansiv Ukrainy. URL: <https://mof.gov.ua/uk/borgovi-platezhi-ta-prohnozy>
17. Derzhbiudzheth-2022: do zahalnoho fondu nadiishlo 1,491 trln hryven. Ministerstvo finansiv Ukrainy. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/derzhbiudzheth-2022_do_zagalnogo_fondu_nadiishlo_1491_trln_hryven-3790?fbclid=IwAR-13JaRLke4hF3Ji8eOgZMUZXkVgLYqzoGyd7PgxrohGMjbfMfxfe4W1pnA
18. Finansuvannia derzhavnoho biudzhetu Ukrainy z pochatku povnomasshtabnoi viiny. Ministerstvo finansiv Ukrainy. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/ukraines_state_budget_financing_since_the_beginning_of_the_full-scale_war-3435

Стаття надійшла до редакції 10.10.2023 р.